

Dobro došli u postnormalna vremena

Ziauddin Sardar¹

Sažetak

Sve što je bilo „normalno“ sada je iščezlo: ulazimo u postnormalna vremena, u period kada umiru stare dogme, a nove još nisu rođene i zapravo ništa nema smisla. Da bismo stekli nekakvu ideju o mogućoj budućnosti, moramo shvatiti značaj ovog perioda tranzicije, koji karakteriziraju složenost, kaos i kontradikcije. Ove sile pokreću i održavaju postnormalna vremena, koja vode ka nesigurnosti i svakojakom neznanju, zbog kojih je donošenje odluka tako problematično i povećava opasnosti po pojedince, društvo i planetu. U ovom radu nastoji se dokazati da postnormalna vremena zahtijevaju da napustimo ideje „kontrole i upravljanja“ i da preispitamo dragocjene ideje progresa, modernizacije i učinkovitosti. Put naprijed mora se zasnivati na vrlinama poniznosti, skromnosti i odgovornosti, neophodnim kada se živi uz neizvjesnost, složenost i neznanje. Moramo zamisliti kako izlazimo iz postnormalnih vremena i idemo ka novom dobu normalnosti – uz pomoć etičkog kompasa i s bogatom imaginacijom iz raznovrsnih ljudskih kultura

Ključne riječi: postnormalna vremena, složenost, kaos, kontradikcije, etički kompas

Nesreća nikad ne dolazi sama. A u posljednje vrijeme baš je nahrupila. Kao da mnogostruke opasnosti od klimatskih promjena nisu dovoljne da nam ne daju oka sklopiti, sad nas je zahvatila i jedna od najgorih recesija u historiji. Banke su preko noći propadale kao kule od karata, osiguravajuće kompanije se zatvarale, poznata imena nestajala iz glavnih ulica. Naša vlada morala je potrošiti zapanjujućih

---

¹ Ziauddin Sardar je britanski intelektualac i autor desetina djela na razne teme. Tekst objavljujemo uz saglasnost autora. Izvornik: “Welcome to postnormal times“, *Futures*, 42:5 (june 2010), str. 435-444.

1, 3 triliona funti na garancije i kvantitativno rasteretiti naš finansijski sistem tek toliko da funkcionira. Prije nego što smo uhvatili dah, svijetu je zaprijetila pandemija svinjske gripe. Iza svega ovoga vrebja energetska kriza, koja pustoši prirodne resurse – kao što su nafta (vjerovatno), riba (sigurno) –, neprestana opasnost od nuklearnog naoružavanja i stalna prijetnja terorizma. Da ne spominjemo penzijsku krizu, krizu nasilja bandi i ubistava nožem na našim ulicama i krizu koja predstoji „majci svih parlamenata“. Mrzimo naše bankare, ne vjerujemo našim političarima i neprekidno brinemo za sigurnost naših poslova i djece, te za razorene zajednice. Ništa nije određeno, istinski zajamčeno ili potpuno sigurno.

Dobrodošli u postnormalna vremena. Ovo je vrijeme kada je oko nas malo toga čemu se može vjerovati ili u što se možemo pouzdati. *Espritu del tiempo*, duh našeg vremena karakteriziraju nesigurnost, brze promjene, preraspodjela moći, preokret i haotično ponašanje. Mi živimo u periodu „negdje između“, kada umiru stare dogme, a nove tek treba da se rode i vrlo malo stvari ima smisla. Naše doba je tranzicijsko, vrijeme kada više ne vjerujemo da se možemo vratiti u nešto što je prošlo i što nam je poznato, vrijeme kada se ne uzdamo više ni u jedan put ka željenoj, dostižnoj i održivoj budućnosti. Ovo je vrijeme kada se svaki izbor čini opasnim, kao da vodi u propast ili preko ruba ambisa. U naše vrijeme moguće je sanjati sve snove o veličanstvenoj budućnosti, ali skoro nemoguće povjerovati da smo kadri ili dovoljno predani da ostvarimo ijedan od tih snova. Živimo u stalnoj mijeni, izmučeni neodlučnošću: šta je najbolje, koje je gore? Rizici su nas onesposobili i prestravljeni smo zbog izbora kojima smo naklonjeni ili na koje smo prinuđeni.

U normalnom poretku stvari, znamo gdje smo. Zime su hladne, a ljeta vruća, godišnja doba se smjenjuju – na početku proljeće, pri kraju jesen – kao po satu, u prirodnom krugu. Ekonomija postojano raste, u stopama od tromih do dramatičnih, ali jamči pouzdano opće povećanje sigurnosti i blagostanja. Tržišta funkcioniraju, bez obzira na sve, ona reguliraju cijene i imamo pouzdanja u finansijske institucije. Političari, u svojoj sorti nikad dostojniji povjerenja, priznaju usvojene principe ponašanja i uveliko ih se pridržavaju i učinkovito donose zakone kojima uređuju poslove društva. Kada smo suočeni s novim bolestima ili opasnošću, medicina i nauka hitaju u pomoć. Globalna ravnoteža moći, sa svim nedostacima, održava privid mirnodopskog zakona i reda; inferiorni diktatori, u strahu od posljedica svojih poteza, znaju gdje treba povući crtu. Živimo u postojanim i povezanim zajednicama, znajući pouzdano da je budućnost naše djece osigurana.

U normalnim vremenima, kada nešto pođe po zlu, što se često i događa, znamo šta raditi. Identificiramo i izoliramo problem i koristimo sve naše fizičke i intelektualne resurse da nađemo učinkovito rješenje. Čvrsti temelji i dokazane teorije u raznim disciplinama, od ekonomije i političkih nauka do biologije i prirodnih nauka, vode nas ka mogućem rješenju. Velika i istinska snaga intelektualnih, akademskih i političkih načela omogućavala nam je da „zajašemo tigra promjene“.

Malo šta od ovog važi i danas. Mnogo toga što smo smatrali normalnim, konvencionalnim i ispravnim više ne funkcionira. Zapravo, otkriva se da je normalnost

korijen svih naših boljki. Uzmimo aktuelnu ekonomsku krizu, naprimjer. Ona je živi dokaz da je stari model poslovanja, na koji smo se stoljećima oslanjali, doživio krah. Ne samo da je slobodnotržišni kapitalizam opasno zastario, već je ekonomija, kao teoretska osnova na kojoj je počivalo ovo zdanje, također intelektualno bankrotirala.² *Homo economicus*, intelektualni konstrukt koji podupire to zdanje, vrsta koja je svojedobno hvaljena zbog svoje racionalnosti, iščezla je.³ Tržiša na pogonu sticanja profita više se nisu dala ukrotiti, vođena samo ličnom pohlepom i beskrupuloznim gomilanjem ogromnog privatnog bogatstva, koncentriranog u rukama nekolicine. Konkurencija i slobodni protok kapitala po svijetu, liberaliziranom i bez regula, priča je o tome kako komšiju dovesti do prosjačkog štapa i natjerati ga da pravi još jeftiniju robu široke potrošnje, čime zajednica u „pojasu hrđe“ sve više i više postaje deindustrijalizirana gola ledina, dok neravnoteža u globalnoj trgovini povećava nestabilnost i nepovjerenje unutar nacija i među njima.⁴

Sâmi svijet danas je daleko nesigurniji nego što je bio u drugoj polovini 20. stoljeća. Nije samo naš politički sistem, zasnovan na samoregulaciji i drugarskim pravilima džentlenskog kluba, nepopravljivo polomljen; čini se da, što više zakona, reformi i amandmana političari usvajaju, oni imaju sve manje značaja i učinka u ostvarivanju ili davanju vidljivih društvenih koristi, pa se pomalja sve više nenamjernih i neželjenih posljedica. I globalni geopolitički pejzaž ubrzano se mijenja. Teško se može naći zemlja gdje se političarima, ma kakvog ubjeđenja bili, vjeruje ili gdje se oni poštuju. Ni uobičajenim vremenskim ciklusima više se ne može vjerovati – zahvaljujući globalnom zatopljenju, s povećanjem temperature i nivoa mora, mijenja se sastav okeana i preobražavaju ekosistemi.

„Prva decenija 21. stoljeća bila je niz uzbuna“, kaže se u jednom IBMovom oglasu. „To su krize sistema – od sigurnosti, preko klime, hrane, vode i energije, do finansijskih tržišta i dalje.“⁵ Ono što je zajedničko ovim krizama jeste da se javljaju istovremeno: „Ne pamtimo vremena kada smo bili pogođeni svim ovim višestrukim krizama odjednom“, kazao je generalni sekretar UNa, Ban Ki-moon.⁶ Ne radi se samo o tome da su stvari pošle po zlu; pošle su po zlu spektakularno, na globalnom nivou, na mnogo načina, istovremeno. Zato smo se našli u situaciji daleko od normalne; ulazimo u područje postnormalnog.

Pojam „postnormalnog“ uveli su Ravetz, proslavljeni britanski filozof nauke, i argentinski matematičar Funtowicz.⁷ Dok su se bavili matematikom rizika, uočili su da stara slika o nauci, gdje empirijski podaci vode istinitim zaključcima, a

² G. Turner, *The Credit Crunch* (London: Pluto, 2008).

³ A. Brummer, *The Crunch: How Greed and Incompetence Sparked the Credit Crisis* (London: Random House, 2009).

⁴ D. Boyle, A. Simms, *The New Economics* (London: Earthscan, 2009).

⁵ <http://www.ibm.com/ibm/responsibility/agenda.shtml>.

⁶ Ban Ki-moon, „United nations peace missions in peril“, *Guardian* (7. juli 2009), <http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/07/un-peacekeeping-forces-dublin-speech>.

⁷ J. R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, *Futures* 25 (7. septembar 1993), str. 735-755.

naučno rasuđivanje ispravnim odlukama, više nije uvjerljiva.⁸ U naučnom radu bilo je suviše nesigurnog, što je, s promjenama u finansiranju, komercijalizaciji, društvenom interesu za naučni razvoj i složenom pitanju sigurnosti, sve skupa značilo da nauka više ne funkcionira „normalno“. „Gdje god neko političko pitanje uključuje nauku“, pišu Ravetz i Funtowicz, „otkrivamo da su činjenice nesigurne, složenost norma, vrijednosti diskutabilne, ulozi visoki, odluke hitne, a postoji i realna opasnost da se vještački stvoreni rizici otrgnu kontroli.“⁹ Novonastale promjene opisali su kao „postnormalnu nauku“, koja je danas etablirano polje istraživanja. Mnoge stvari koje su Ravetz i Funtowicz rekli o nauci 1990ih danas važe i za druge discipline – zapravo, za društvo u cjelini. Sve, od ekonomije do međunarodnih odnosa, od tržišta do proizvoda u lokalnoj prodavnici, od politike do opozicije, postalo je postnormalno. Za ovakvo stanje postoje dobri razlozi. Svi su povezani s trima najvažnijim silama: složenošću, haosom i kontradikcijama – silama koje oblikuju i pokreću postnormalna vremena. Za nas je važno da shvatimo ove sile, kako bismo se dogovorili o održivom putu naprijed.

1. Složenost

Pozabavimo se prvo tim trima silama. Skoro sve sa čime se danas moramo nositi *složeno* je. Srediti ekonomiju nije jednostavno, niti je jednostavno osigurati snabdijevanje energijom, pa ni učiniti nešto u vezi s poplavama koje, čini se, namuče Britaniju svake druge godine. Jedan od razloga je što smo mali, a neki bi ustvrdili i ne tako važan dio globaliziranog svijeta. Da bismo „sredili“ stvari ovdje u Britaniji, moramo ih sređivati i u drugim zemljama, kao i na globalnom nivou. Naprimjer, da bismo osigurali zalihe energije, moramo rješavati pitanja i na lokalnom i na međunarodnom planu. Na lokalnom to bi značilo: osigurati potrošačima energiju po razumnoj cijeni i izbjeći neplanirane prekide u snabdijevanju, prouzročene nezgodama, kao i namjerne prekide. Na međunarodnom nivou to bi značilo: ne voditi previše antagonističku vanjsku politiku prema onima o kojima nam ovisi snabdijevanje energijom, kao i izbjeći energetske ovisnosti o malom broju država. Ali, ovo je samo polovina jednačine. Moramo poduzeti mjere za smanjenje emisija ugljika, promovirati energijsku efikasnost, ubrzati prelazak na niskougljične tehnologije i osigurati da tržište energije bude umjereno konkurentno i da njime ne manipuliraju špekulanti. Prikupiti sve ove različite elemente energetske sigurnosti u jednu dosljednu politiku nije nimalo jednostavno. Složenost je prirodni nusproizvod činjenice da većina naših problema ima globalnu dimenziju.

⁸ J. R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, str. 735-755.

⁹ J. R. Ravetz, S. O. Funtowicz, „Post-normal, science: an insight now maturing, *Futures*, 31:7 (1999), str. 641-646.

Osim toga, globalizacija usložnjava sve, ne samo time što postajemo međusobno ovisni već i time što povećava međusobne veze. U globaliziranom svijetu sve je povezano sa svime. Ništa ne postoji, niti se događa u izolaciji. Uzmimo, naprimjer, nedavnu pojavu svinjske gripe. Ona nije samo zdravstveni i medicinski problem, ona je i problem intenzivne poljoprivrede. Vjerovatno nije slučajno što je epicentar epidemije, meksički grad La Gloria, samo pet milja udaljen od gigantskog kompleksa za uzgoj svinja, u posjedu najvećeg svjetskog proizvođača svinjskog mesa Smithfield Foodsa. Međutim, Smithfield Foods ne bi bio masovni proizvođač jeftinog prerađenog mesa da ga potrošači nisu rado kupovali. Dakle, svinjska gripa je i posljedica onog šta i kako jedemo: da cijenom odgovara i da bude dostupno potrošačima – što jeftinije, u što većoj količini i dostupno cijele godine, neovisno o sezoni. Osim toga, ona bi bila lokalizirana da bogataši, turisti i poslovni ljudi ne putuju po svijetu. Zapravo, jedna lokalizirana endemija pretvara se u pandemiju zbog brzine kojom putujemo u različite dijelove svijeta. Pandemija postaje problem zdravstvenog obrazovanja. Zato imamo televizijske oglase koji nam govore da pokrijemo usta kada kišemo i otud iznenadna pojava antiseptičkih gelova za pranje ruku na javnim mjestima.

Ako ovo nije dovoljno, tu je još jedan trend zbog kojih su stvari još složenije. U postnormalnim vremenima, promjene su brze i često se dešavaju istovremeno. Pogledajmo, naprimjer, kako se globalna ekonomija preobrazila tokom jednog jedinog vikenda, 13–14. septembar 2008. Vlada SADa, boreći se sa slabostima i nestabilnošću u svom finansijskom sektoru, otkrila je kakav je to veliki zadatak. Složene međusobne veze između banaka i finansijskih institucija nisu dozvolile ograničena i parcijalna rješenja. Nakon što je jedna banka spašena, uskraćena je pomoć korporaciji Lehman Brothers, čime je pokrenut val općeg kolapsa. Američke banke propadale su u isto vrijeme i iz istih razloga kao i banke u Britaniji i diljem svijeta. Kada je propala jedna banka, zatvorivši vrata za posao, finansijski sektor je kolabirao, globalno i istovremeno.

I na geopolitičkoj sceni stvari se dešavaju istovremeno. Dok se Kina ogrće plaštom supersile, dok Indija proteže svoje ekonomske mišiće, dok se Brazil uzdiže, dok Rusija ponovo vraća pouzdanje, dok japanski uticaj slabi, dok Evropa učvršćuje svoj eksperiment zajedničkog suvereniteta, dok nedržavni akteri (od multinacionalnih kompanija do El-Kaide) jačaju snagu i uticaj, dok se relativno bogatstvo i moć prelijevaju sa Zapada na Istok – američka moć se smanjuje.¹⁰ Kada se toliko stvari dešava istovremeno i kada mnoge promjene i obrasci dolaze zajedno, otkrivamo koliko je teško shvatiti tu novu kompleksnost; i skoro je nemoguće nositi se s njom.

Prirodu ovog problema vješto je objasnio australijski filozof Paul Cilliers. On piše:

¹⁰ M. Jacques, „No One Rules the World“, *New Statesman*, 30 (mart 2009), str. 22-23.

Da bi se potpuno shvatio jedan složeni sistem, moramo ga razumjeti u svojoj njegovoj složenosti. Nadalje, pošto su složeni sistemi otvoreni sistemi, moramo razumjeti cijelo okruženje tog sistema prije nego sâmi sistem, a, naravno, i okruženje je i sâmo složeno. Nema čovječnog načina da se to postigne. Znanje koje o složenim sistemima imamo zasnovano je na modelima na kojima smo ih gradili, ali, da bi oni funkcionirali kao modeli – a ne samo kao imitacija sistema – mora se smanjiti njihova složenost. To znači da neki aspekti sistema uvijek izmiču analizi. Problem pogoršava činjenica da to što je izostavljeno stupa u interakciju s ostatkom sistema nelinearno, pa stoga ne možemo predvidjeti kakve će posljedice redukcija kompleksnosti imati, a posebno to ne možemo dok se sistem i njegovo okruženje s vremenom razvijaju i transformiraju.¹¹

Tako nam složenost, koja ima onoliki uticaj na fiziku i biologiju koliki i na ekologiju, ekonomiju, sigurnost i međunarodne odnose, daje važnu lekciju: ideje kontrole i sigurnosti zastarijevaju. Ne postoji jedan model ponašanja, način razmišljanja, jedna metoda kojom bi se došlo do rješenja svih naših međusobno povezanih, složenih boljki. „Slobodno tržište“ je iluzija koliko i pretpostavka da će nas nauka ili liberalni sekularizam izbaviti iz sadašnjeg ćorsokaka. Svijet je već dugo jedno složeno mjesto, stalno povezano. Doba globalizacije u kojemu živimo, međutim, razlikuje se po razmjeri, po snazi veza i direktnosti posljedica i reakcija. U ovo vrijeme više nemamo luksuz vremena da analiziramo, da posmatramo i reagiramo na neželjene ishode, da vodimo debate i upravljamo prividom poretka. Jednostavno prihvatanje činjenice da su svi naši problemi suštinski složeni poučava nas starovremenoj i veoma zapostavljenoj vrijednosti: poniznosti.

2. Haos

Složenost je prethodnica i neophodni uvjet sljedeće sile: haosa. Postnormalna vremena postoje u epohi haosa, gdje je ubrzanje uobičajeno, predvidivost rijetka, a male promjene mogu dovesti do velikih posljedica.¹² Haotično ponašanje nije neuobičajen fenomen; oduvijek postoji u vremenskim obrascima. Ali, prilično je neobično vidjeti civilizacije, čitava društva ili, zapravo, sve stanovništvo planete da se ponaša konfuzno, odnosno prema teoriji haosa.

Glavni razlog za to jeste promijenjena priroda, domet i funkcioniranje mreža. Više smo povezani nego ikada prije u historiji. Cijeli svijet je jedna mreža, ispresijecana mrežama pojedinaca, grupa, zajednica, institucija, neprekidno povezanih jednih s drugima *emailovima*, internetskim interesnim grupama, mobilnim telefonima, tekstom, videokonferencijama, *blogovima*, Twitterom, Facebookom,

¹¹ P. Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“, *Theory, Culture & Society*, 22:5 (2005), str. 255-267.

¹² Z. Sardar, *Introducing Chaos* (London: Icon Books, 1999).

MySpaceom, interaktivnom digitalnom televizijom i cjelodnevnim emitiranjem vijesti. Teško da se može naći mjesto na ovom svijetu gdje čovjek može biti sam. Mobilni telefon u vašem džepu reći će tačno gdje ste onima koji to žele znati i omogućava vam da komunicirate sa bilo kim, u bilo koje vrijeme, bilo gdje. Sve više i više, komunikacija je direktna, sveobuhvatna, uvijek prisutna. Zaista, čini se da danas ne komuniciramo da bismo živjeli, već živimo da bismo komunicirali.

Naravno, nije samo pojedinac stalno povezan s nekim. Sve glavne institucije u društvu sada su umrežene. Globalna ekonomija je potpuno digitalizirana, tako da sada nemamo trgovce, već kompjuterske programe, osmišljene da trenutno reagiraju, što se u trgovanju i radi. Energetske mreže, komunalije, transport, pa čak i institucije vlasti – sve je umreženo. Nema ničeg oko nas, a da je od značaja, da nije uvezano u jednoj ili drugoj mreži – što znači da ideja „nacionalne sigurnosti“ poprima sasvim novu dimenziju.¹³

Pošto je sve povezano i umreženo sa svim drugim, kvar na jednom mjestu indirektno utiče na druge dijelove mreže, remeti ih i čak može dovesti do rušenja cijele mreže. Osim toga, ogroman je potencijal za pozitivne povratne veze, budući da se množe ubrzano i opasno, geometrijskom progresijom. Ovdje mali, neznatni, početni uvjeti ulaze na scenu: oni mogu pokrenuti velike preokrete, čak i mala promjena može dovesti do ubrzanog propadanja. Kompjuterski virus, jedan napad, jedna ostavka mogu pokrenuti lančanu reakciju koja, opet, može dovesti naciju ili cijeli svijet do zastoja. Samo zamislite koliko konkurentskih kompanija, regulatornih tijela, institucija zdravlja i sigurnosti, vladinih ministarstava i grupa putnika čine cijelu britansku željezničku mrežu, svi s raznovrsnim interesima, konkurentskim planovima i raznim lijekovima. Najmanji drhtaj na nekoj određenoj tački mreže – lišće na tračnicama, naprimjer – ima indirektna, ponekad višestruke posljedice po cijelu mrežu, da i ne spominjemo napaćene putnike.

Najupečatljiviji primjer haotičnog ponašanja daju berze. Mreža kompjutera povezuje ih u jedno jedinstveno globalno tržište. Investiranja, prijenos kapitala, zajednički poslovi – dešavaju se u trenu, putem elektronskih signala. Neprekidno dolaze povratne informacije iz svih dijelova ekonomskog sistema. I male promjene su važne. Usponi i padovi pokreću reakcije. Kompjuterski programi koji pokreću razmjenu reagiraju na brojke, neovisno o uzroku. Moć slobodnog izbora iscurila je iz sistema i ustupila mjesto trenutnoj, automatskoj reakciji, čak i kada je ona u potpunosti kontraproduktivna. Ne znamo uvijek koja je mala promjena od značaja, niti koji su je lokalni uvjeti negdje daleko izazvali, niti gdje ona vodi. Pod uticajem kompjuterskih naredbi za kupovinu ili prodaju, tržišno raspoloženje može brzo umnožiti male promjene i pretvoriti ih u ozbiljnu ekonomsku krizu. Sa stajališta teorije haosa, aktuelna ekonomska katastrofa samo je čekala da se desi – i predvidjeli su je mnogi stručnjaci u različitim oblastima. J. K. Galbrai-

¹³ N. Arnas (ed.), *Fighting Chance: Global Trends and Shocks in the National Security Environment* (Washington DC: Centre for Technology and National Security Policy, National Defence University Press, 2009).

th, ekonomski veteran, koji je karijeru započeo u vrijeme velike ekonomske krize 1929. i *New Deala*, više od decenije prije svoje smrti, 2006, upozoravao je da će ekonomski mjehur neminovno prsnuti.¹⁴ U knjižarama možemo naći moderna šifrovana upozorenja: knjige u kojima se mapiraju historijski primjeri ekonomskog mjehura, tulipomanija u Holandiji u 17. stoljeću i mjehur kompanije Južna mora iz 19. stoljeća, itd.

Haotična ponašanja u društvenoj i kulturnoj sferi teže je razaznati. Imali smo jedan nagovještaj takvog haotičnog ponašanja tokom narandžaste revolucije u Ukrajini 2004, revolucije kedrova u Libanu 2005. i nedavno u pokušaju „zelene revolucije“ u Iranu. Kada se demonstranti počnu ponašati kao mreža i stvarati povratne veze putem interneta i mobilnih telefona, ubrzano povećavaju svoj broj i stižu samoodrživi zamah.

Najilustrativniji primjer u Britaniji kako društvena mreža može redovnu situaciju pretvoriti u haotičnu jesu protesti zbog goriva u septembru 2000. godine. Ovi protesti počeli su kao jednostavne, neorganizirane demonstracije. Međutim, svaki vozač kamiona poslao je putem mobilnog ili *emaila* poruku svakom drugom kamiondžiji. Neposredna komunikacija niz protesta pretvorila je u povezanu mrežu, s pozitivnim povratnim vezama. Tako se ista mala grupa kamiondžija mogla kretati brzo i lahko s jednog stovarišta na drugo i zaustavljati kamione koji su izlazili. Ovdje imamo na djelu spontanu samoorganizaciju. Poput vremenskih prilika, protest kamiondžija izgleda isto sa svih gledišta – i vlada i javnost vide ga kao kolektivni, impulsivni, neuređeni događaj koji ne treba uzimati za ozbiljno. Ali, kako je protest postajao konfuzan i dobio karakteristike haosa, umalo je Britaniju doveo do zastoja.

Zahvaljujući mobilnim telefonima, *emailovima*, *blogovima*, *tweetovima* i 24satnim medijskim izvještavanjem, mi smo stalno obaviješteni. Tako smo pripremljeni da reagiramo automatski, opremljeni da pokrenemo novi obrazac lančanih reakcija. Što je komunikacija lakša, brža, neposrednija i refleksnija – zahvaljujući boljoj komunikacijskoj tehnologiji – tim je vjerovatnije da ćemo stvarati samoorganiziranu paniku i živjeti živote na rubu haosa. Samoorganizirana panika, poput samoorganiziranih narodnih revolucija, sve je više pojava koja se ne može predvidjeti. Ona je vječno prisutna mogućnost na obzorju očekivanja, koja se ugrađuje u nestalni i destabilizirani društveni pejzaž. Ona projektuje, mijenja i utiče na procese i proračune upravljanja i odlučivanja. Međutim, da li ona u prvi plan izbacuje pitanja koja su vitalna, marginalna, čisto parcijalna i koristoljubiva, ili čak trivijalna, i da li time opravdava ili proizvodi značajnu promjenu – sasvim je drugo pitanje.

Kao i složenost, haos nam daje temeljnu lekciju: individualna i društvena odgovornost od vrhunske važnosti su za naš kolektivni opstanak. Djela bilo kog pojedinca ili grupe, od beskrupuloznih političara do nemarnog socijalnog radnika, mogu izazvati nestabilnost i poremećaj. S druge strane, individualizam,

¹⁴ J.K. Galbraith, N.N. Taleb, *The Great Crash: 1929* (London: Penguin, 1992, prvo izdanje 1954).

shvatanje da se pojedinac sam može ostvariti i učiniti sve što želi, recept je za katastrofu. Kult individualizma postoji u kontekstu moći i hijerarhije, kompleksnih međusobno povezanih mreža i disproporcije. Individualizam jača moćne, one koji najvjestije koriste polugu moći i koji mogu prenijeti tu moć na grupe koje su sami odabrali. Ne postoji nužno ili neizbježno pravilo da će takva individualna moć postati obuhvatna, opsežna i jednako raspoređena ili ciljana na dobrobit kolektiva. Pogledajte kako je mali broj pohlepnih bankara bio potreban da sruši ekonomiju cijelog svijeta. Čak i manja grupa terorista 11. septembra pokrenula je lanac reakcija koje su dovele do uspona neokonzervativne ideologije u SADu i Evropi, promijenile tok iračke, afganistanske i pakistanske historije, redefinirale pojam sigurnosti, otkrile granice američke moći i inicirale masovne proteste i nezadovoljstvo širom svijeta, da ne spominjemo milione ubijenih, osakaćenih ili beskućnika. U postnormalnim vremenima, svijet zaista mogu uništiti djela nekoalicine opasnih pojedinaca.

3. Kontradikcije

U složenom, umreženom svijetu, sa bezbroj konkurentnih interesa i ideologija, planova i želja, svijetu koji se vlada haotično, malo se šta može uraditi, osim riješiti se kontradikcija. One su prirodan proizvod brojnih antagonističkih društvenih i kulturnih mreža koje se bore za prevlast. Napokon, kao što je to još Newton utvrdio, svaka akcija ima reakciju, jednakog iznosa i suprotnog smjera. „Kontradikcije upućuju na činjenicu da sve, svaka politika, ima svoju cijenu“, kaže Ravetz, koji je u junu 2009. proslavio svoj 80. rođendan. „Bez obzira kako mi gledamo na progres i šta mislimo koliko nam dobra donosi, on uvijek ima štetne nuspojave. Nema postignuća niti dobra a da ne iznjedri i malo zla.“¹⁵ I kontradikcije se javljaju u vidu različitih istina: mogu biti komplementarne, gdje suprotne sile stoje u dinamičnoj ravnoteži; ili destruktivne, gdje borba dovodi do kolapsa; ili kreativne, gdje se kontradikcija rješava transformacijom.

U postnormalnim vremenima, dvije kontradikcije privlače posebnu pažnju.

Prva se tiče promjene. Sada je moderno tvrditi da prolazimo kroz promjenu bez presedana. Stvari su se uvijek mijenjale, ali ne ovakvim ubrzanim tempom kakvom svjedočimo danas. Uzmimo, naprimjer, informacione tehnologije, koje svake godine udvostručuju svoju moć, mjerenu cijenom, učincima i propusnošću podataka. U 25 godina, ona je pomnožena s milijardom, otkako smo sa tranzistora došli do moćnijih tehnologija kao što su nanotehnologija ili molekularno računarstvo. Slično, naša sposobnost genetskog sekvenciranja udvostručuje se svake godine. Da bi se sekvencirao HIV, trebalo je 15 godina, a virus SARSa se-

¹⁵ J. R. Ravetz, S. Funtowicz, „Emergent complex systems“, *Futures*, 26: 6 (1994), pp. 568-582.

kvencioniran je za 31 dan. Dakle, ne radi se samo o tome da su promjene brze već i da se sama stopa promjene mijenja – eksponencijalno ubrzanje sada je norma.

Pa ipak, ogromni prostori planete i našeg društvenog života kvazistatični su. Struktura britanskog društva, sa svojim klasnim privilegijama i usađenim naklonostima prema Etonu i Oxbridgeu,¹⁶ nije se promijenila stoljećima. Novoosnovani britanski Vrhovni sud sastavljen je od pravnih lordova od kojih samo dvojica, predstavnici Škotske i Sjeverne Irske, nisu obrazovani na Oxfordu ili Cambridgeu. Satiruće siromaštvo u Africi loše je kao i u kolonijalno doba – ako nije i gore mnogima. Bogatstvo u državama raspodjeljuje se u korist elita, kao i uvijek.¹⁷ Zapravo, dinamička se nesrazmjera povećava. U periodu nakon Drugog svjetskog rata, rast ekonomskog standarda pratila je šira raspodjela bogatstva, čime su se stvarala pravednija društva, posebno u razvijenim, industrijaliziranim državama. Od 1980ih ne samo da se raspodjela bogatstva vratila na modele iz 19. stoljeća već je eksponencijalni progres išao dalje od tih normi. Plaća izvršnog direktora neke kompanije danas je obično 300–400 puta veća od plaće većine uposlenika. Veći dio bogatstva u zemljama poput Britanije i SADa koncentriran je u rukama 1% ljudi, koji posjeduju koliko 90% ostalog stanovništva zajedno. U svijetu obilja hrane, oko 850 miliona ljudi svaku večer gladni idu na spavanje.¹⁸ Iako su u svijetu u razvoju žene glavni proizvođači hrane, više od 60 procenata gladnih u svijetu su žene. Ratova i nasilnih sukoba ima kao uvijek. Što se više stvari mijenja, čini se da ih tim više ostaje isto.

Druga kontradikcija odnosi se na znanje. Iako se znanje povećalo i još se povećava, velikom brzinom, u svim sferama, sad izgleda da smo veće neznalice nego ikad. Pogledajmo samo kako nam je ograničeno znanje o drugim kulturama – o islamu, naprimjer, ili o autohtonim kulturama Latinske Amerike; ili o iznimnoj raznolikosti Indije ili Kine. Sve veća ksenofobija širom svijeta nije samo alarman-tna, ona je pokazatelj dubokog neznanja. Dok nas bombarduju informacijama o skoro svakoj temi, imamo vrlo ograničene sposobnosti da istinski razlučimo šta je važno, a šta beznačajno.

Osim toga, postnormalna vremena daju novu dimenziju našem neznanju. Mnogim savremenim problemima svojstvena je nesigurnost koja će se moći riješiti tek nekad u budućnosti. Uzmimo virus svinjske gripe. Ne znamo tačno kako će taj virus mutirati u bliskoj budućnosti. To je stvar koju ne možemo znati sve dok virus stvarno ne mutira – a može mutirati u mnogo formi i na mnogo načina. Isto se može reći i za genetski modificiranu hranu. Ne možemo biti apsolutno sigurni da je ta hrana sigurna sve dok ne prođe hranidbeni lanac i postane dio naše svakodnevne ishrane. To su stvari koje ćemo otkriti za 10 ili za 20 godina. Isto se

¹⁶ Oxbrige – *portmanteau* za Oxford i Cambridge. *Prim. prev.*

¹⁷ J. Hills, *New Inequalities: The Changing Distribution of Income and Wealth in the United Kingdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

¹⁸ P. Pinstруп-Anderson i F. Cheng, „Still Hungry: One-eight of the World’s People Do Not Have Enough to Eat“, *Scientific American* (septembar 2007), pp. 96-103.

može reći i za nanotehnologiju i mnoge potrošačke proizvode za koje se koriste nanomaterijali, od krema za kožu do dezinfekcionih sredstava. Njihove prave sekundarne i tercijarne nuspojave otkrit ćemo tek nakon što ih, tokom određenog vremenskog perioda, budemo konstantno upotrebljavali. Do tada, moramo živjeti s rizicima i u neznanju.

S obzirom da probleme, koji su međusobno povezani, ne možemo izolirati pa ih rješavati u odvojenim paketima, otkrivamo da kakvo god rješenje našli, uvijek ima još nešto što nije riješeno i što se ne može riješiti. Često nismo ni svjesni neriješenih ostataka problema sve dok se ne pojave u drugom obliku ili dok ne bude prekasno. Kriza u automobilskoj industriji je dobar primjer. Mnogo smo truda uložili u spašavanje proizvođača automobila kao što su GM, Vauxhall i LDV. Oni su ključni dio našeg proizvodnog sektora, vitalni dio naše privrede i hiljade radnih mjesta ovisi o njima. Mi znamo da ispušni gasovi igraju veliku ulogu u globalnom zatopljanju, te da jeftini benzin nestaje, tako da tražimo od proizvođača automobila da preusmjere proizvodnju na električna ili hibridna vozila. Međutim, u nastojanju da riješimo problem proizvođača automobila, ekonomije, zapošljavanja, okoliša i prirodnih resursa, ispuštamo iz vida jednu bitnu komponentu svih ovih međusobno povezanih problema: sâm automobil. Jer, zaista, koliko automobila možemo fizički smjestiti na ovu planetu? Šta u budućnosti može zamijeniti automobil kao održivi način prijevoza? Kako bi izgledao svijet bez automobila? Kako to Kingsley Dennis i John Urry pokazuju u svojoj briljantnoj studiji *Poslije automobila*,¹⁹ mi to ne znamo, jednostavno zbog toga što smo ovu dimenziju problema potpuno izbacili iz vidokruga; da bismo otkrili alternative, moramo zamisliti nezamislivo i postaviti ona pitanja koja čuče u sjeni neznanja. Općenito, ne znamo za alternative i šanse za sticanje novog znanja izgubljene su. Problem neznanja ne može se riješiti putem redovnih istraživanja; stoga i nemamo pojma da taj problem postoji.

Dakle, nije nas trostruki baksuzluk neznanja – tj. neznanje na kub: neznanje da postoji neznanje, ugrađeno neznanje o mogućim rizicima novih promjena te neznanje koje proističe iz preopterećenja informacijama. Za razliku od običnog neznanja, koje je praznina koja se popunjava uobičajenim istraživanjima, da bismo uklonili „neznanje na kub“, moramo radikalno promijeniti način razmišljanja.

Kontradikcije mogu biti paradoksalne, ali korisne. Osiguravaju nam stajalište s kojeg ne možemo pojednostavljeno analizirati probleme ili situacije. Prisiljeni smo razmotriti sukobljene trendove, gledišta, činjenice, hipoteze i teorije, i shvatiti da se svijetu ne mogu ponuditi naivna jednodimenzionalna rješenja. (Iako ovo ni u kom slučaju nije neminovan zaključak. Najsazetiji iskaz hipoteze o „neznanju na kub“ dao je bivši američki ministar odbrane Donald Rumsfeld, svojim čuvenim govorom o „nepoznatim nepoznanicama“, a ni sâm nikada nije promijenio jednodimenzionalni, nemilosrdni politički kurs koji mu je prvi pao

¹⁹ K. Dennis, J. Urry, *After the Car* (Oxford: Polity, 2009).

na pamet.)²⁰ I složenost i kontradikcije ukazuju da svaki dati problem ima više dimenzija; i da nema zasebnog, parcijalnog gledišta s kojeg se svi problemi mogu obuhvatiti. Iz toga slijedi da nijedan problem ne mora nužno imati „pravi“ ili „pogrešan“ odgovor. Zapravo, u postnormalnim vremenima, aristotelovska logika je dio problema, a ne rješenja. Da bismo bolje razumjeli problem, moramo uzeti u obzir da odgovori mogu obuhvatati oboje (i dobro i loše), kao i to da ne moraju obuhvatati nijedno (ni dobro, ni loše). Takva četverostruka logika omogućava nam da razmišljamo u više pravaca i da tako bolje zahvatimo složene probleme s kontradiktornim tenzijama. A najbolji način da se razmišlja u više pravaca jesu dijalog i diskusije. Mnoge nezapadne filozofije zasnivaju se i vične su takvom načinu razmišljanja – mi bismo mogli, ako bismo htjeli, mnogo dobiti kada bismo te tradicije ozbiljno uzeli u obzir. Čak i samo osnovno razumijevanje problema nameće dijalog o njegovim različitim dimenzijama i podrazumijeva čitav spektar gledišta i interesa, među kojima su gledišta i interesi stručnjaka, laika, odraslih, djece, ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla, različitih etičkih shvatanja, a uzimaju se u obzir i potrebe neljudskih vrsta. Kontradikcije se možda neće riješiti debatama i diskusijama, ali se njima može upravljati i o njima pregovarati kroz sporazumni dijalog.

4. Neizvjesnost

Kada se kontradikcije, složenost i kaos spoje s ubrzanim promjenama, jedini izvjestan ishod je – neizvjesnost. U normalnim vremenima malo toga je neizvjesno i time se dâ upravljati. Ali, u postnormalnim vremenima nesigurnost je u središtu svega.²¹ A pošto je sve međusobno povezano, složeno, haotično i mijenja se vrlo brzo, onda se ništa zapravo ne može pouzdano opisati. Stara predviđanja, na koja se naša ekonomija i politika toliko oslanja, nemaju vrijednosti u situacijama brzih i naglih promjena, nepoznatih do sada. Prognozi rasta za sljedećih šest mjeseci koju daje Trezor automatski protivrječi Engleska banka, a neke prognoze uglednih *think-tankova* iznijet će u svojim istraživanjima sasvim drugačije prognoze. Sve su ove prognoze ispravne i nijedna nije ispravna. Moramo se uhvatiti ukoštac s neizvjesnošću svojstvenom ovim prognozama, da bi one imale imalo smisla. Neizvjesnost, tj. nesigurnost možda je jedino u što možemo biti sigurni, ali nije ugodna, a ni politički ili društveno prihvatljiva osnova na kojoj bismo raspravljali o zaista teškim izborima.

U bilo kom političkom pitanju ima mnogo neizvjesnosti i s time se moramo

²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Unknown_unknown; i http://www.youtube.com/watch?v=_RpSv3HjpEw.

²¹ G. Bammer, M. Smithson, *Uncertainty and Risk: Multiple Perspectives* (London: Earthscan, 2009).

izboriti. Uzmimo slučaj goveđe spongiformne encefalopatije (BSE ili „kravljeg ludila“), bolest mozga krava, koja se pojavila u Ujedinjenom Kraljevstvu 1980ih, za koju se danas zna da je izazvana intenzivnom poljoprivredom i neprirodnom praksom hranjenja (travojedna stoka hranjena je ostacima uginulih ovaca i krava). Kako se epidemija širila, naučni savjetnici počeli su manipulirati nesigurnim informacijama o tome koliko će u konačnici bolest koštati ekonomiju, o cijenama masovnog klanja i o malo vjerovatnoj, ali ipak zamislivoj, mogućnosti prenošenja te bolesti na ljude. Čak i kada su mačke počele obolijevati od nje 1990, još uvijek nije bilo sigurno koliko je opasna po ljude. Kada je 1996. potvrđeno postojanje ljudske forme te bolesti, nastala je i kratko potrajala opća panika, nakon čega se zemlja smirila u očekivanju da vidi: da li će to biti izolirane tragedije ili masovni užas. Do februara 2009, u Britaniji je umrlo 164 ljudi oboljelih od ljudske forme BSE-a, poznate kao *Creutzfeldt-Jakobova* bolest.

U skoro svakoj aktivnosti planiranja neizvjesnost je ozbiljna i teška. Naprimjer, nakon poplava u Britaniji 2008, planeri su morali procijeniti mogućnosti poplava u budućnosti u istim područjima, vjerovatnoću konflikata između područja (sprečavanje poplava uzvodno može povećati opasnost nizvodno), ugroženost imovine i poslova, kao i suočiti se s problemima osiguranja i odgovornosti za prošle i buduće štete. Svakoj komponenti tog problema bila je svojstvena neizvjesnost s kojom se moralo izboriti.

Na globalnom planu, nesigurnost predstavlja ogromne prilike i rizike. Kockajući se s neizvjesnim ishodom, određene institucije, kao što su investicioni *hedge*-fondovi i manipulatori valutom, mogu zaraditi ogroman profit. U postnormalnim vremenima pojedinci koji djeluju na globalnom nivou mogu steći astronomsko bogatstvo zapanjujućom brzinom. Pogledajte koliko se u posljednje vrijeme povećao broj milijardera. U svojoj knjizi *Superklasa*,²² Rothkopf, učenjak iz Carnegie fondacije za međunarodni mir, procijenio je da se nešto preko 6.000 ljudi enormno obogatilo samo u protekle dvije decenije. Ovi ljudi, uglavnom u poslovima trgovanja i finansija, imaju „daleko veću moć nego ijedna druga grupa na svijetu“. Ova je nova superklasa „samonikla“ i, kao i svaka samonikla plutokratija prošlih vremena, veže se uz utvrđenu hijerarhiju moći koju stvaraju bogatstvo i povlastice. Posljedica je da se povećavaju deformacije i nesrazmjere svojstvene društvenom poretku. Ali, ova nova superklasa razlikuje se po tome što je „globalno orijentirana, globalno ovisna, globalno aktivna“, ona postoji iznad i izvan nacionalne pripadnosti i opredijeljenosti, koju može koristiti kao strateško oruđe da poveća svoje blagostanje. Njihovo bogatstvo uveliko ovisi o tome što su u mrežama i što igraju na globalnu neizvjesnost.

Dok su prilike date samo nekolicini, rizici su zajednički cijeloj planeti. Ekonomsko blagostanje nekolicine znači finansijsku i ekološku katastrofu za mnoge. U postnormalnom društvu nesigurnost i rizici, stvarni i pretpostavljeni, postaju

²² D. Rothkopf, *Superclass: The Global Power Elite and What They Are Making* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008).

dominantno obilježje svakodnevnog života ljudi cijelog svijeta. U siromašnim društvima, novonastali rizici postaju pitanja života i smrti i vode ka propadanju postojećih institucija i sistema za održavanje života. Uticaj klimatskih promjena, naprimjer, mnogo je dramatičniji u zemljama u razvoju. Prema jednom novom izvještaju Globalnog humanitarnog foruma, globalno zatopljanje sada uzrokuje oko 300.000 smrtnih slučajeva godišnje i direktno pogađa 300 miliona ljudi u najmanje razvijenim zemljama.²³ Više od polovine siromašnih u svijetu direktno su ugroženi, a nekih 500 miliona pod ekstremnim rizikom vremenskih nepogoda, koje sa sobom nose glad, bolesti, siromaštvo i gubitak sredstava za život.

Spoj neznanja i neizvjesnosti, kao i tendencija ka haotičnom ponašanju, kontradiktorne analize i složena pitanja sigurnosti i rizika – sve to znači da je trenutna opcija „uobičajenog poslovanja“ opasno zastarjela. U postnormalnim vremenima, konvencionalni način razmišljanja i ponašanja nije ništa više nego zazivanje bliske katastrofe. Neke ideje koje podupiru zapadno, kapitalističko društvo, kao što su „progres je od suštinske važnosti“, „modernizacija je dobra“ i „učinkovitost je neophodna“, već odavno se ne mogu „prodati“.

5. Progres, modernizacija, efikasnost

Uzmimo ideju progressa zasnovanu na neprekidnom i stalnom ekonomskom rastu. Postoje prirodne granice dokle možemo rasti: to su granice naše planete i ograničenost resursa. Upravo su nas nekontrolirani linearni progres i ubrzani rast i doveli do ruba haosa – dalji linearni progres, s ovim ogromnim globalnim rizicima, mogao bi nas gurnuti u bezdan. Moramo napraviti iskorak – od ideje progressa ka ideji stabilnog stanja. Drveće, naprimjer, ne raste dalje nakon što dosegne prirodnu visinu – dalji rast bio bi samouništenje. Mnoga arheološka istraživanja ukazuju da je takva sudbina već zadesila neka ljudska društva: drevne civilizacije koje su prerasle svoje ekološke, tehnološke, političke i društvene kapacitete ubrzale su katastrofu i propast.²⁴ Pretpostaviti da naše ekonomije mogu i dalje rasti ubrzanim tempom bila bi velika glupost.

U ideji ograničenog rasta nema ničeg novog: to je stara hipoteza engleskog demografa Malthusa, odbačena u 19. stoljeću zbog industrijalizacije i poljoprivredne revolucije – da ne spominjemo koliku su moć imale kolonijalne vlasti da izopače i definiraju ideje. Zahvaljujući uglednom izvještaju „Granice rasta“, koji je sačinila organizacija Rimski klub 1960ih, postali smo svjesni cijelog tog

²³ Global Humanitarian Forum, *Human Impact Report: counting the human cost of climate change* (Geneva, 2009), <http://ghf-geneva.org/OurWork/RaisingAwareness/HumanImpactReport/tabid/180/Default.aspx>.

²⁴ B. Fagan, *The Great Warning: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations* (New York: Bloomsbury Press, 2008).

koncepta.²⁵ Pa ipak je nakon objavljivanja izvještaja uslijedilo najveće potrošačko obilje u ljudskoj historiji, praćeno rasipanjem prirodnih resursa za proizvodnju sve više i više jednokratnih, lahko zamjenjivih, svake godine nadograđivanih sprava, i otpočelo se s potrošačkim načinom života.²⁶ I, logično, sada neke od najmnogoljudnijih država svijeta uočavaju mogućnost da ugrabe svoje mjesto u ovoj potrošačkoj nirvani. Njihovom zahtjevu, zasnovanom na pretpostavci da će milijarde stanovnika izvući iz siromaštva, kao etičkom i ljudskom zadatku, ne može se udovoljiti. Ipak će te težnje, bez obzira što su etički neupitne, pred svakog postavljati dilemu. Ono što se smatra normalnim, jednostavno se ne može ostvariti.

Modernizacija je također postala opasna ideja. Svjedoci smo kako se ostvarila tzv. modernizacija sistema zdravstvene zaštite (NHS) u Velikoj Britaniji: što je više moderniziran, sve je manje efikasan. Što više umrežite neku instituciju poput NHS-a, ona biva sve složenija i haotičnija, u prvi plan izbija sve više kontradikcija i neznanja, sve je sklonija rizicima i greškama. Ovi su rizici inherentni, stvaraju ih same moderne institucije; ti rizici ugrožavaju same te moderne institucije kao bumerang, prije nego što nas sve preplave. Osim toga, modernizirati znači lišiti neku instituciju društvene uloge i savjesti. Osnova modernizacije je birokratizacija i, na što ukazuje klasična formulacija Maxa Webera, birokratija je namjerno osmišljena kao bezlična i nelična, da bi bila nepristrana, da bi se prema svakom odnosila po istom rutinskom postupku. Na nekom nivou, ona doprinosi pravičnosti i ravnopravnosti. Međutim, bezlični, nelični, bezobzirni aspekti birokratije, kao što komentatori od Kafke²⁷ do Baumana²⁸ govore, mogu ići protiv humanosti, razbora i logike i učinkovito doprinositi čistom zlu, jednako kao i općem dobru. Oni koji rade u birokratiji slijede procedure, slijede pravila, bez osjećanja lične odgovornosti. Kada se suoče s ljudskom zbiljom, kakva im se podastire, oni ne smiju odlučivati po slobodnoj volji. Oni ne posjeduju te institucije, niti upravljaju njima. I oni kojima birokratske institucije pružaju usluge osjećaju se otuđenima i bespomoćnima pred ovim oholim i bezličnim *mastodontom*. Što više moderniziramo birokratske institucije, to više bivamo nezadovoljni, otuđeni, obespravljani i gnjevni.

Moderne institucije, kao što su banke i razne korporacije, veoma su razgranate i umrežene organizacijske strukture koje nemaju morala i ne osjećaju kajanje. Njihova funkcija je da maksimiziraju profit kroz proces redukcije, gomilanjem sve više moći i resursa, što oni upravo i čine, unoseći sve više rizika u okruženje prepuno neznanja, neizvjesnosti i haosa. Indija je imala 130.000 vrsta riže prije nego što je modernizirala poljoprivredu 1970ih; nakon modernizacije, broj vrsta indijske riže sveden je na samo 3.000. Modernizacija reducira raznolikost, a birokratija po definiciji nudi jedan aršin koja odgovara svakom skupu propisa.

²⁵ D. H. Meadows et al., *The Limits to Growth* (New York: Universe Books, 1972).

²⁶ E. B. Masini i S. Cole, „Limits to growth revisited“, *Futures*, 33:1 (2001) (posebno izdanje).

²⁷ F. Kafka, *The Castle* (London: Penguin Modern Classics, 2007, prvo izdanje 1926).

²⁸ Z. Bauman, *Modernity and Holocaust* (Oxford: Polity, 1991).

Kada se birokratija nastoji ograničiti, tako da obuhvati svu raznolikost ljudskih okolnosti, ona se udaljava, postaje neobuzdana, netransparentna, nerazumljiva i neprilagođena. Modernizacija i birokratija sve preobražavaju u neutralnu vrijednost, bezosjećajnu rutinu koja podstiče i omogućava sebične poslove, te povećava rizike za sve. S obzirom na to da su moderne institucije uzrok ovog problema, one ne mogu biti rješenje.

Isto se može reći i za efikasnost, pojam usko povezan s modernizacijom. Pretpostavka da svi mi, pojedinci i institucije, postajemo sve efikasniji i da koristimo sve naše resurse učinkovitije, sada je besmislena. Postoje prirodna ograničenja koliko bilo šta, uključujući sistem zdravstvene zaštite, može biti efikasno. Birokratija je agens efikasnosti, time što djeluje reduktivno i time što djeluje na sve višim nivoima upravljanja koji ne uspijevaju ostvariti učinkovitu kontrolu. Paradoksalno, u sâmoj ideji efikasnosti postoji nešto svojstveno njoj samoj što stvara neefikasnost. To najbolje ilustrira saobraćaj na autoputevima. Da bismo smanjili zagušenja na autoputu s dvije trake, izgradili smo dvije nove trake. Ali, ni četiri trake nisu smanjile saobraćajne gužve – naprotiv, povećale su ih. Pa smo sagradili autoputeve sa šest traka. Ali, saobraćaj je opet u porastu. Osam traka – i saobraćaj i dalje raste. Pa smo razvili energetske efikasnije automobile. Međutim, vlasnici automobila sve više voze iz rasonode; što se performance automobila poboljšavaju, povećava se broj pređenih kilometara.

Jednostavno zapažanje da povećanje efikasnosti korištenja nekog resursa teži da poveća korištenje tog resursa poznato je kao „Jevonsov paradoks“. Prvi ga je opisao William Stanley Jevons 1865. u vezi s ugljem, a danas se koristi da pokaže da trka za efikasnošću u raznim oblastima, kao što su potrošnja fosilnih goriva, pogoršava, a ne poboljšava stvari. U djelu *Mit o efikasnosti resursa: Jevonsov paradoks*,²⁹ Polimeni i drugi daju brojne primjere od ekonomije i ekologije do tehnologije i okoliša. Povećanje efikasnosti u proizvodnji hrane u Indiji, naprimjer, nije riješilo problem gladi – pogoršalo ga je (ne samo reduciranjem vrsta sjemena). Frižideri postaju efikasniji, ali i veći. Unapređenje energetske efikasnosti na potrošačkom mikronivou – domaćinstava i pojedinaca – povećava potrošnju energije na makronivou društva u cjelini. To znači: ne možemo se pouzdati da će nam buduće tehnološke inovacije pomoći da smanjimo potrošnju resursa, pa time zakoračimo u održiviju budućnost. Efikasnost usložnjava i povećava haotično ponašanje; to može dovesti do svakovrsnih nepredvidivih katastrofa.

Vrhunac pretpostavljenih normalnih vremena – liberalna tržišta, koja su deregulirala kapitalizam, postala su postnormalna, što je recept za nesreću. Sâmi sistem sada je problem iz kojeg moramo naći izlaz. On stvara institucije, forme i praksu koje su kontradiktorne, složene toliko da to prevazilazi objektivne izgledne efikasnog upravljanja i kontrole. On podstiče htijenja i želje koje se ne mogu ispuniti, izuzev za nekolicinu. On stvara težnje ka individualnim slobodama koje, uz viši nivo

²⁹ J. M. Polimeni et al., *The Myth of Resource Efficiency: The Jevons Paradox* (London: Earthscan, 2009).

potrošnje, maskiraju trpljenje nesrazmjere moći, a tada ona učvršćuje trajne hijerarhijske strukture. Srednja klasa, koja je u zapadnom svijetu nekad bila primarni korisnik usluga sistema, sada je stiješnjena i gleda kako joj opada životni standard, dok uporedno i apsolutno siromaštvo niže klase traje. Nedvojbeno, progres, modernizacija i efikasnost postali su suvišni, ako ne i strašno zastarjeli pojmovi.

6. Vrline

Moramo naći put ka novim normalnim vremenima. Problem je, međutim, u tome da što je manje prostora, vremena i spremnosti da se uključimo u dosljednu raspravu, stvari bivaju sve složenije, kontradiktornije i haotičnije. Liberalna demokratija i njene historijske forme organizacije – od odziva birača na glasanju do članstva u političkim partijama – aktiviraju sve manje i manje građana. Spontani samoorganizirani aktivizam, kao što su globalni antikapitalistički protesti, iako privlačan, ipak je stvar ličnog izbora. Učešće u pokretima i njihovi programi djelovanja često su nepostojani. Ti pokreti mogu se rasturiti onako brzo kako su i oživjeli a da njihov aktivizam nije imao transformativni uticaj. Spontani i reaktivni, mogu doći i otići a da ne stvore nikakvu trajnu političku strukturu ili da ne promijene one koje već postoje. Osim toga, samoorganizirane mreže i pokreti mogu lahko biti motivirani i panikom, strahom i ksenofobijom, što je recept za populističku mobilizaciju i fašistički aktivizam, ali mogu i zahtijevati socijalnu pravdu. Dakle, samoorganizirane mreže ne daju garancije: nema prirodnog pravila po kojemu bi aktivizam bio, trebao biti ili će biti posvećen isključivo općem dobru. Niti ima pravila da te mreže treba da zauzimaju izbalansirane stavove i promišljaju rizike i koristi od svojih programa djelovanja. Zaista je u prirodi mnogih samoorganiziranih mreža da se javljaju kako bi unijele nemir u neko doba, time što će postaviti pojednostavljeno, jedno pitanje i ponuditi jednodimenzionalne recepte, te na taj način povećati opasnosti, animozitet i nezadovoljstvo u društvu kao cjelini.

Da bismo našli izlaz iz postnormalnog postojanja, moramo naučiti kako pregovarati, kako pretvoriti aspiraciju u transformaciju. Kako ćemo se organizirati, slušati i razborito uključiti svakog u diskurs o djelovanju za zajedničko dobro?

Moral koji se treba izvesti iz karakteristika postnormalnih vremena čine današnje vrline: poniznost, skromnost i odgovornost. Moramo početi s priznanjem da u mnogo čemu ne znamo i ne možemo znati koliko će sigurnost nas kao pojedinaca, društava i vrste biti ugrožena. Pretpostavka da se stvari mogu totalno „kontrolirati“ i da se njima u potpunosti može „upravljati“ ne znače ništa u vremenu kada problemi nemaju „ispravan“ ili „pogrešan“ odgovor, već zahtijevaju više stajališta, iz jednostavnog razloga – da bismo zahvatili njihove prave dimenzije.³⁰

³⁰ S. Chan, *The End of Certainty* (London: Zed, 2009).

Poniznost, skromnost i odgovornost nisu dodaci, već neophodne vrline, suštinski zahtjevi življenja u neizvjesnim i kompleksnim vremenima. Pošto nikada ne možemo ukloniti neizvjesnost i imati potpunu kontrolu nad situacijom, naši zahtjevi moraju, po definiciji, biti skromni. Slično, nikada ne možemo imati potpuno znanje o kompleksnim sistemima; ono će uvijek biti uvjetno i privremeno. Moramo priznati da neznanje prati sve što mislimo da znamo. Dakle, moramo biti skromni u zahtjevima za takvim znanjem. Ne priznati neizvjesnost i složenost određenih situacija nije samo tehnička greška, kako to Cilliers uočava, već i *etička*.³¹

Zapravo, etika i samo etika jeste to što nas može voditi iz ovog postnormalnog ćorsokaka.

Ako se hoće ovladati ovim neophodnim vrlinama, onda se nova normalnost, koja se dogovara u uvjetima postnormalnih vremena, mora zasnivati na etičkoj debati. Etika nije ni otuđena, ni nelična; ona se može primijeniti jednako na lično kao i na globalno. Moć je etike da nadilazi mjere koje joj daju prvenstvo u konceptualizaciji nove normalnosti. Etika nam može dati principe za nalaženje jedinstvenog pravca na svim nivoima organizacije, time što ona usidruje vrline koje trebamo – poniznost, skromnost i odgovornost. Potreban nam je diskurs koji će objasniti kojim smo etičkim principima odgovorni, a kojih se moramo pridržavati kada pravimo izbore, iskazujući poniznost i skromnost u razumijevanju problema, tražeći rješenja uz svu neizvjesnost, pa time i uz rizike i nesavršenosti koje prihvatamo kao uobičajene elemente naših svakodnevnih djela.

Naći etički odgovor na postnormalne dileme nije ni u kom slučaju lahko; mnogima će to izgledati kao povratak starinskim vrijednostima ukorijenjenim u religijskim uvjerenjima. U tom slučaju valja se prisjetiti da je modernost, temelj normalnosti, i sama zapravo jedan sistem uvjerenja. Modernizacija, progres, birokratija, nauka i sve discipline modernog znanja istupaju skupa s jednom bogatom potpornom mitologijom čije je glavno načelo zabluda da su one vrijednosno neutralne, univerzalne i suštinski dobre. Dospjeli smo u postnormalna vremena dijelom zbog toga što smo dopustili da nas ovakva razmišljanja ubijede da su sistemi koje smo izgradili neminovno i uvijek, u sebi i po sebi, odgovor na sve zahtjeve ljudskog napretka. Ukratko, time smo suštinski učinili da etika postane izlišna. Doživjeli smo da spoznamo kako to više nije održiva pretpostavka. Logika i racionalnost, vrline modernosti, same ne mogu obezbijediti promjene koje moramo napraviti u načinu života, ako se hoćemo suočiti s izazovima postnormalnih vremena. Etička odgovornost, koja naglašava i vrijednosti i vrline, mora priteći u pomoć logici i razumu. Bez presudnog osjećaja etičke odgovornosti teško je zamisliti da se bogati i moćni mogu nagovoriti da budu skromniji u potrebama i načinu života, ponizniji, zapravo spremniji da obuzdaju svoju rasipnost i nesrazmjerno korištenje ograničenih globalnih resursa.

Ovdje moramo istaći nešto drugo, veoma važno. Svaki društveni, kulturni,

³¹ P. Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“, *Theory, Culture & Society*, 22:5 (2005), pp. 255-267.

politički, filozofski i religijski nazor poznat čovječanstvu mora nas naučiti kako da prakticiramo njegova etička pravila i zapovijedi. A to nas dovodi do drugog *mastodonta*, koji je poput kakvog vunastog mamuta. Vrijednosno neutralne univerzalije, ugrađene u sisteme znanja, progresa, modernizacije i birokratizacije, trebale su nas osposobiti da nadiđemo nerješive probleme raznolikosti uvjerenja. Različito formulirana uvjerenja, svako sa svojim posebnostima i ograničenjima, gdje svako tvrdi da isključivo ono posjeduje prave odgovore, doživljavaju se kao barijere šireg kritičkog istraživanja, pa time i kao kočnice ljudskog napredovanja. U jednom smislu spona sekularne modernosti obavila je svoj zadatak – dovela je cijeli svijet u istu dilemu: postnormalni poredak (*dispensation*). Etička debata i odgovornost koju moramo stvoriti moraju nadići ograničenja i tradicije i modernosti. Mora se početi prihvatanjem postnormalnog aksioma da nema monopola na istinu i da, stoga, nema garancija da možemo naći odgovore na sva pitanja. Prihvatiti to da nema pravog i pogrešnog odgovora ne znači da moramo napustiti potragu za istinom ili rješenjem, već da moramo u potpunosti promijeniti proces i vrstu ciljeva koje smo postavili u našim nastojanjima. Kada nema pravog i pogrešnog odgovora, svi i svako shvatanje mogu dati doprinos; tada je moguće da svako ima dio rješenja. Umjesto da se vraćamo starim isključivostima i determinizmima, prelazimo na novu vrstu prilagodljivosti i fleksibilnosti u kojoj svako gledište i svaki svjetonazor učestvuju u traženju rješenja za kolektivne probleme. Zapravo, mi ne tražimo jedan odgovor, odgovor na sve. Ako ozbiljno uzmemo u obzir neizvjesnosti, rizike i neznanje, ako prihvatimo poniznost i skromnost kao suštinske atribute u traganju za pravim odgovorima, onda možemo otkriti alternative. Tada je moguće imati i zajedničke ciljeve koji se ostvaruju na različit, lokalno odgovarajući način i moguće je kroz razlike shvatiti zajedničke principe.

Ne možemo izbrisati prošlost i početi ispočetka. Put u novu normalnost počinje sa svim složenostima i protivrječjima naše zbrkane stvarnosti. Odgovornost počinje tako što je preuzimamo u stvarima koje poznajemo i koje su nama dragocjene, a koje dolaze upakovane u svu raznolikost naših kultura, historija i uvjerenja. Ovome moramo dodati etičku jasnoću, jedno stanje uma u kojemu priznajemo da sve nas muči neznanje i da niko od nas, nijedna tradicija ili nazor, nema prave odgovore.

Nova normalnost ne može tražiti pojednostavljene univerzalije. Novu normalnost moramo naći kroz višestruke i raznovrsne formulacije svih univerzalističkih nazora koji postoje. Ona mora uključiti složenost čovječanstva i uzeti u obzir složenost globalnog okruženja koje nam je zajedničko na mnogo načina. Samo etički jasna odgovornost ljudskosti, u svakom pojedinom svjetonazoru, može nas približiti boljem razumijevanju koje nam omogućuje da simultano prevodimo, da kroz razlike uvidimo zajednički princip, a time se postiže djelotvoran globalni dogovor. U postnormalnim uvjetima, da bismo bili fleksibilni, prilagodljivi i osjetljivi za upadljivo različite početne uvjete, moramo razviti etičku oštrinu kako bismo povećali raznolikost odgovora. Ne tražimo jedno rješenje, već mnoge alternative

koje stvaraju pozitivnu povratnu vezu i daju impuls zajedničkim principima. Takav jedan pristup zahtijeva novi način razmišljanja, angažman i učešće svih.

7. Imaginacija

Najvažniji sastojci za suočavanje s postnormalnim vremenima, kako Cilliers smatra, a i ja tvrdim, jesu imaginacija i kreativnost. Zašto? Zato što nemamo drugog načina da se nosimo sa složenošću, kontradikcijama i haosom. Imaginacija je glavno oruđe, zapravo, smatram da je jedino oruđe koje nas vodi od jednostavne racionalne analize ka višoj sintezi. Iako je imaginacija neopipljiva, ona stvara i oblikuje našu stvarnost; iako je mentalni alat, ona utiče na naše ponašanje i naša očekivanja. Mi moramo zamisliti put koji vodi iz postnormalnih vremena. Kakvu ćemo budućnost nakon postnormalnih vremena zamisliti, ovisi o kvalitetu imaginacije. S obzirom da je ona ugrađena u kulturu, i ograničena na nju, možemo osloboditi široki spektar zamisli iz bogate raznolikosti ljudskih kultura i mnogih načina zamišljanja alternativnih konvencionalnim, dogmatskim načinima bivstvovanja i djelovanja.

U velikoj mjeri naš sadašnji čorsokak predstavlja nedostatak imaginacije. Ili bolje reći, predstavlja potčinjavanje imaginacije dogmama. Historija se, kaže Ibn Haldun, historičar i sociolog iz 14. stoljeća, kreće u krugovima.³² Toynbee,³³ historičar civilizacije iz 20. stoljeća, slaže se s njegovim mišljenjem. Nijedan nije istakao da to ciklično kruženje historije zapravo čuva dogme. Jednom kad muka i jad prođu, a stvari se počnu vraćati u normalu, ludačka košulja dogme vraća društvo ka konformizmu. Pogledajmo kako su se brzo finansijska tržišta vratila lošim starim navikama: recesija je skoro prošla, „zeleni izdanci“ ekonomskog oporavka vidljivi na mnogim mjestima, i, kako nam je rečeno, možemo se vratiti uobičajenom poslu, uzdrmanom, ali sačuvanom. I naravno, kaže se da možemo učiti iz svojih grešaka i budućnost će biti bolja i prosperitetnija. Ovo je opasna zabluda. Lagani povratak u sigurnost i sklad prošlosti često znači stvaranje mogućnosti da ponovimo historijske greške. Konvencionalno razmišljanje i tržište pokretano potrošačkim načinom života, kako to Jackson živopisno pokazuje u svom djelu *Prosperitet bez rasta*³⁴ i što britanska Komisija za održivi razvoj stalno tvrdi, sada su tako patološki, tako opasni, da bi sljedeća kriza, sljedeći ekonomski krah, sljedeća pandemija i sljedeći efekt globalnog zagrijavanja, zaista nagovijestili kraj civilizacije kakvu poznajemo. Moramo smisliti bolje puteve. Svima nam je potreban

³² I. Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 1967, original oko 1380).

³³ A. Toynbee, *A Study of History* (Oxford: Oxford University Press, 1934).

³⁴ T. Jackson, *Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet* (London: Earthscan, 2009).

jasniji, jači etički kompas, takav da se više nikad ne ušuškamo, samozadovljni, čestitajući sebi što će sistem brinuti o nama, o sebi, kao i o krhkom i malenom zemaljskom domu o kojemu svi ovisimo.

Postnormalni svijet je svijet nesrazmjera. Nesrazmjernoj raspodjeli moći, bogatstva, resursa i učinkovitim zahtjevima za trošenjem ovih resursa odgovaraju jedino nesrazmjerna moć znanja i tehnika da uništimo okoliš o kojem to bogatstvo ovisi. Ubijedeni smo da je prošlost neko drugo mjesto, da ona više ne može objasniti moć i sofisticiranost današnjeg života, niti kompleksnost svijeta koji nastanujemo. Ali, ako ne možemo naučiti lekcije iz historije, onda nam je potreban drugi izvor imaginacije kako bismo zamislili održiviju i dostižniju budućnost. Ne treba nam samo imaginacija, već nam treba jedna *etička* imaginacija koja može prihvatiti neizvjesnost i rizike s kojima se suočavamo i obuhvatiti kompleksnost i raznolikost, njegujući vrline koje nam najviše trebaju: poniznost, skromnost i odgovornost. Nadati se najboljem: da ćemo preuzeti odgovornost za izbore koje ćemo morati napraviti kako bismo osigurali put u zamišljenu budućnost, a da naša čovječnost i naša planeta ostanu netaknute.

Welcome to Postnormal Times *Ziauddin Sardar*

Abstract

All that was 'normal' has now evaporated; we have entered postnormal times, the in between period where old orthodoxies are dying, new ones have not yet emerged, and nothing really makes sense. To have any notion of a viable future, we must grasp the significance of this period of transition which is characterized by three c's: complexity, chaos and contradictions. These forces propel and sustain postnormal times leading to uncertainty and different types of ignorance that make decision-making problematic and increase risks to individuals, society and the planet. Postnormal times demands, this paper argues, that we abandon the ideas of 'control and management', and rethink the cherished notions of progress, modernization and efficiency. The way forward must be based on virtues of humility, modesty and accountability, the indispensable requirement of living with uncertainty, complexity and ignorance. We will have to imagine ourselves out of postnormal times and into a new age of normalcy—with an ethical compass and a broad spectrum of imaginations from the rich diversity of human cultures.

Key Words: Postnormal Times, Complexity, Chaos, Contradictions, Ethical Compass